

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»

ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — Karl Joël τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Basel. — Ernst Hoffman τακτ. καθηγ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg. — Erich Frank, τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg. — Guido Calogero τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης. — *Κ. Τριανταφυλλόπουλος* τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — August Faust ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — *Μιχ. Τσαμαδός*. — *Χ. Τζωρτζόπουλος* ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — Franz Boehm διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας. — *Παν. Κανελλόπουλος* ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — *Κωνσταντῖνος Τσαῦτσος* ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — *Ἰωάν. Θεοδωρακόπουλος* ὑφηγ. Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

ΔΙΕΥΘΥΝΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ «Π. Δ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ»

1930

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΕΝ ΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΙΔΕΟΚΡΑΤΙΑ

Υ Π Ο

AUGUST FAUST

Εἰς τὸν πρόλογον τῆς πρώτης ἐκδόσεως του τῆς «ἐπιστήμης τῆς λογικῆς» (1812) ὁ Hegel ὁμιλεῖ περὶ καταπτώσεως τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως, περὶ παραιτήσεως ἀπὸ τοῦ «θεωρητικῶς σκέπτεσθαι» ἢ ὅποια μάλιστα ὑπὸ πολλῶν καὶ ἐπαινεῖται ὡς ἰδιαιτέρως σύμφωνος πρὸς τὴν ἐποχὴν. «Τὴν λαϊκὴν ταύτην ἀποψιν ὑπεβοήθησαν αἱ κραυγαὶ τῆς νεωτέρας παιδαγωγικῆς, αἱ ἀνάγκαι τῆς ἐποχῆς, αἱ ὅποια προσηλοῦνται εἰς τὸ ἀμέσως ὑπὸ τῆς στιγμῆς ἀπαιτούμενον ἔλεγον τοῦτ. ὅτι ὅπως διὰ τὴν γνῶσιν τὸ πρῶτιστον εἶνε ἡ πείρα οὕτω καὶ διὰ τὴν ἐπιτηδειότητα εἰς τὸν δημόσιον καὶ ἰδιωτικὸν βίον αἱ μὲν θεωρητικαὶ γνώσεις εἶνε μάλιστα καὶ ἐπιβλαβεῖς, ἐνῶ ἡ πείρα καὶ ἡ πρακτικὴ μόρφωσις εἶνε κατ' ἀρχὴν τὸ μόνον οὐσιῶδες, τὸ μόνον ὑποβοηθοῦν. . . Οὕτως ἐπετυγχάνετο τὸ παράδοξον θέαμα νὰ βλέπωμεν ἀνεπτυγμένον λαὸν ἀνευ μεταφυσικῆς—ὁμοίον τι πρὸς ἓνα κατὰ τὰ ἄλλα πλουσίως κεκοσμημένον ναὸν ἀνευ ἱεροῦ».

Καὶ ἂν ἀκόμη ἀφήσωμεν κατὰ μέρος τὸ γεγονός ὅτι ὁ Hegel ἀναφέρεται εἰς τὴν μεταφυσικὴν, πάλιν εἶνε δυνατὸν νὰ ἴδωμεν εἰς τὰς λέξεις ταύτας σαφῶς ἐκφραζόμενον ἐκεῖνο εἰς τὸ ὅποιον κυρίως ἀποβλέπει ἡ φιλοσοφικὴ ἀγωγή τῆς γερμανικῆς ἰδεοκρατίας. Δὲν πρόκειται τουτέστιν ἀπλῶς περὶ ἐπωφελοῦς διακανονισμοῦ τῶν μεθόδων τῆς ἀγωγῆς ἀλλὰ κυρίως, καὶ πρὸ παντός, περὶ τῆς διαμορφώσεως καὶ δικαιολογίας τοῦ «θεωρητικοῦ» νοήματος πάσης παιδαγωγικῆς. Ὅχι μόνον εἶνε ἀνάγκη νὰ ἐρευνηθῇ ἡ ἐμπειρικὴ πραγματικότης τῆς πραγματοποιήσεως τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς πορείας τῆς μορ-

φώσεως ἢ καὶ οἰωνδήποτε παιδαγωγικῶν θεσμῶν, ἀλλὰ πρόκειται νὰ ὑποδειχθῶσιν αἱ ἀρχαὶ δυνάμει τῶν ὁποίων τοιούτου εἴδους γεγονότα λαμβάνουσι τὴν βαθυτέραν αὐτῶν σημασίαν.

Ἡ ἀναδρομὴ αὕτη ἀπὸ τῆς βεβαιώσεως τῶν γεγονότων (ἢ ὁποία εἶνε πολλάκις δυνατὸν καὶ χρησιμεύσῃ καὶ ἀπλῶς εἰς τὴν ἱκανοποίησιν παροδικῶν ἀναγκῶν τῆς ἡμέρας) εἰς φιλοσοφικὰς ἀρχὰς (αἱ ὁποῖαι εἶνε ἀπαραίτητον νὰ ἔχωσι πάντοτε ὑπερεμπειρικὴν ἰσχὺν) εἶνε πολὺ σπουδαία διὰ τὴν συστηματικὴν κατάταξιν τῆς θεωρίας περὶ φιλοσοφικῆς ἀγωγῆς. Διὰ τὰς ἀρχὰς δὲν ἀρκεῖ νὰ βεβαιωθῇ ὅτι ὑπάρχουσι εἰς τρόπον ὥστε ἐκ τῆς ἀπλῆς ταύτης βεβαιώσεως νὰ δικαιολογεῖται καὶ φιλοσοφικῶς ἢ ὑπαρξίς τῶν, ἀλλ' ἔχουσιν ἀνάγκην, πρὸς δικαιολογίαν τῶν, συστηματικῆς θεμελιώσεως. (Καίτοι αἱ ἀρχαὶ εἶνε ἀνεξάρτητοι τῶν πραγμάτων τῶν ὁποίων ἀποτελοῦσι τὸν ἀπαραίτητον ὄρον, παραμένουσιν οὐχ ἥττον πάλιν ἐξηρημέσαι ἐκ τῆς συστηματικῆς ἀλληλουχίας ἐντὸς τῆς ὁποίας αὐταὶ αὐταὶ εὐρίσκονται.) Διὰ τοῦτο καὶ ὅλα τὰ ἀληθῆ ζητήματα φιλοσοφικῶν ἀρχῶν εἶνε ταυτοχρόνως καὶ ζητήματα τῆς συστηματοποιήσεως· ἢ δὲ ἐπίλυσίς τῶν ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἰδιαζούσης φύσεως τῆς φιλοσοφικῆς συστηματοποιήσεως ἢ ὁποία περιλαμβάνετο ἤδη ἐν τῇ διατυπώσει τῶν ἐρωτημάτων. Ἐὰν ἄρα πρόκειται τὰς περὶ ἀγωγῆς σκέψεις νὰ πραγματευθῶμεν κατὰ τὸν ὑποδειχθέντα τρόπον, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς φιλοσοφικῆς αὐτῶν ἀρχῆς, εἶνε ἀνάγκη νὰ ἔχωσιν ἤδη αὐταὶ τὰς στερεὰς αὐτῶν βάσεις εἰς αὐτὰ τὰ θεμέλια τῆς φιλοσοφίας. Δὲν εἶνε ὀρθὸν νὰ μεταφέρωμεν ἐπὶ παραδείγματι, ὠρισμένα γενικὰ πορίσματα ἀπὸ τῆς θεωρίας τῆς φιλοσοφικῆς ἀγωγῆς ἐκ τῶν ὑστέρων ἐπὶ δεδομένου τινὸς παιδαγωγικοῦ πεδίου ἐφαρμογῆς, ἀλλ' αἱ παιδαγωγικαὶ ἀρχαὶ εἶνε ἀνάγκη νὰ συνοικοδομηθῶσιν εἰς τὰ θεμέλια ὁλοκλήρου τοῦ συστήματος τῆς φιλοσοφίας.

Εἰς ταῦτα δέον νὰ προσθέσωμεν ὅτι ἡ φιλοσοφικὴ θεωρία περὶ τῆς ἀγωγῆς (ὅπως ἐν γένει πᾶν δίδαγμα σπουδαῖον ἀπὸ κοινωνικο—φιλοσοφικῆς ἀπόψεως) δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ τὰ βγάλῃ πέρα οὔτε μόνον μὲ ἀρχὰς τῆς θεωρητικῆς οὔτε μόνον μὲ ἀρχὰς τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας. Εἰς τὴν ἀγωγὴν καὶ τὴν μόρφωσιν συνεννοῦνται, ὡς γνωστόν, στοιχεῖα τόσον θεωρητικὰ ὅσον καὶ πρακτικά.

ἡ γνῶσις ἐκείνου τὸ ὁποῖον εἶνε συνενοῦται μὲ τὴν ἀναγνώρισιν ἐκείνου τὸ ὁποῖον δέον νὰ εἶνε καὶ μὲ τὴν προσπάθειαν νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ δέον εἶνε ἐν τῷ ὄντι, τὸ ζητούμενον ἐν τῷ δεδομένῳ. Μόνον ἐπὶ τῇ βάσει τῆς συνενώσεως ταύτης θεωρητικῶν μετὰ πρακτικῶν παραγόντων εἶνε δυνατόν νὰ καταστῇ θεωρητικῶς νοητὴ ἡ λύσις παιδαγωγικῶν προβλημάτων, τοῦτ. νὰ καταστῇ φιλοσοφικῶς νοητὴ. Δι' αὐτὸν ἤδη τὸν λόγον δὲν ὑπάρχει ἐν τῷ γερμανικῷ ἰδεαλισμῷ κ ε χ ω ρ ο σ μ ἔ ν η φιλοσοφία τῆς ἀγωγῆς ἐκ παραλλήλου πρὸς ἄλλα φιλοσοφικά μαθήματα (π.χ. ἰδιαιτέρα φιλοσοφικὴ παιδαγωγικὴ παρὰ τὴν ἠθικὴν, τὴν λογικὴν καὶ τὴν θεωρίαν τῆς γνώσεως), ἀλλ' ἕκαστον τμήμα τοῦ συστήματος ἔχει, οὕτως εἰπεῖν, ταῦτοχρόνως καὶ τὴν παιδαγωγικῶς σπουδαίαν αὐτοῦ πλευράν· ὅσον δὲ περισσότερον ἡ ἰδεοκρατικὴ φιλοσοφικὴ σκέψις συσφίγγεται εἰς συστηματικὴν ἐνότητα, τόσῳ τελειότερον εἶνε δυνατόν νὰ ἐμφανισθῇ ἡ παιδαγωγικὴ αὐτῆς σπουδαιότης. Σχεδὸν κανεὶς ἄλλος κύκλος προβλημάτων δὲν παρουσιάζεται, ὅπως ὁ σχετικὸς πρὸς τὰς ἰδέας περὶ ἀγωγῆς, τόσον ἐκ πρώτης ὄψεως ξένος καὶ σχεδὸν ἄπατρις ἐν μέσῳ τῆς φιλοσοφίας, ἀποδεικνυόμενος ἔπειτα, κατόπιν προσεκτικωτέρας παρατηρήσεως, τόσον στενῶς συνυφασμένος μὲ τὸ φιλοσοφικὸν σύστημα ἀκριβῶς ἐν τῇ ὁλότητί του. Ἐκ τούτων εἶνε δυνατόν νὰ ὑπολογίσωμεν, πόσον μεγάλην σπουδαιότητα διὰ τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἀγωγῆς ἔχουσιν οἱ τόσον ἐκτάκτως συστηματικοὶ σοφοὶ ὁποῖοι εἶνε οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς γερμανικῆς ἰδεοκρατίας, καίτοι ἐλάχιστα εἰσῆλθον οὗτοι εἰς τὴν συζητήσιν εἰδικῶν προβλημάτων τῆς παιδαγωγικῆς.

Διὰ νὰ περιγράψῃ τις λοιπὸν τὰς περὶ ἀγωγῆς γνώμας τοῦ Kant καὶ τοῦ Fichte, τοῦ Schelling καὶ τοῦ Hegel, θὰ ἦτο κυρίως ἀνάγκη νὰ ἐπιχειρήσῃ συνολικὴν ἐκθεσιν τῶν σχετικῶν συστημάτων· ἐκτὸς ἐὰν εἶνε δυνατόν νὰ ἀποχωρίσῃ τις ἐν σύμπλεγμα προβλημάτων τὸ ὁποῖον νὰ ἐκτείνεται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἐπὶ ὅλων τῶν τμημάτων τοῦ συστήματος καὶ τὸ ὁποῖον, ὡς ἐκ τούτου, νὰ ἔχῃ βασικὴν σπουδαιότητα διὰ τὴν παιδαγωγικὴν. Τοιοῦτον κέντρον τῆς συστηματικῆς συνδέσεως ἔχομεν ἐν τῇ θεωρίᾳ τοῦ Ἐγώ. Βεβαίως μία ἐρμηνεῖα τῆς ὑπάρξεως τὴν ὁποίαν ζῶμεν ἡμεῖς δὲν ἐξαντλεῖ καθόλου τὴν φιλοσοφίαν τῆς γερμανικῆς ἰδεοκρατίας· οὔτε

θεωρεῖ αὕτη τὸ Ἐγὼ ὡς τὸ κέντρον τοῦ κόσμου . κατὰ τρόπον τοιοῦτον ὥστε πάντα τὰ λοιπὰ νὰ ἐξαρτῶνται τελείως ἀπ' αὐτοῦ, καὶ ἀκόμη ὀλιγότερον νὰ δύνανται νὰ θεωρῶνται ταῦτα ὡς ἀπ' αὐτοῦ προερχόμενα. Ἰδιαιτέρως ὁ Kant καὶ ὁ Fichte παρεξηγήθησαν πολλάκις ἀποδοθέντος εἰς αὐτοὺς τοιοῦτου «ὑποκειμενικοῦ» ἰδεαλισμοῦ (οὕτω ἀποκλειθέντος ἤδη ὑπὸ αὐτοῦ τοῦ Hegel). Ὁ ἴδιος ὁ Kant ῥητῶς παρωμοίωσε τὴν μεταβολὴν τῆς ἀπόψεως τῆς κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου ἀπέναντι τοῦ παλαιοῦ δογματισμοῦ πρὸς τὴν πρᾶξιν τοῦ Κοπερνίκου. (Δὲν στρέφεται ὁ ἥλιος περὶ τὴν γῆν ἀλλ' ἡ γῆ περὶ τὸν ἥλιον· δὲν ρυθμίζεται ἡ γνῶσις ἀναλόγως δεδομένων ἤδη ἀντικειμένων, ἀλλὰ τὰ γνωστὰ ἀντικείμενα ρυθμίζονται ἀναλόγως πρὸς τὴν ἡμετέραν γνῶσιν). Ὁ δὲ Fichte ἐν ἔτει 1794 ἐπρόταξε τὴν ἀρχὴν «Ἐγὼ εἶμαι Ἐγὼ» αὐτόχρημα ὡς «πρώτην θεμελιώδη ἀρχὴν» τῆς θεωρίας τῶν ἐπιστημῶν». Πᾶσα ὁμως ὑποκειμενιστικὴ ἐρμηνεῖα τῶν θεωριῶν τοῦ Kant καὶ τοῦ Fichte δέον ἀπολύτως νὰ ἀπορριφθῇ ὡς μονομερής· τοῦτο δύναται νὰ γίνῃ ἀμέσως φανερὸν ἐκ τῆς κατωτέρω πραγματείας. Πρωτίστως ἀρκεῖ ἡ ἀκόλουθος δήλωσις: «Οὔτε ὁ Kant οὔτε ὁ Fichte περιορίζονται εἰς μίαν καὶ μόνην ἔννοιαν τοῦ Ἐγὼ, ἐκ τῆς ὁποίας νὰ ἦτο δυνατὸν νὰ συναχθῇ ὁ σχηματισμὸς ὅλων τῶν λοιπῶν ἐννοιῶν ἀμέσως (τοῦτέστιν ἄνευ ἀναφορᾶς πρὸς ἓν Μὴ—Ἐγὼ, καὶ ἄνευ ἀναπτύξεως ἄλλων ἐννοιῶν τοῦ Ἐγὼ). Τοῦναντίον μάλιστα ἡ σπουδαιότης τῆς θεωρίας περὶ τοῦ Ἐγὼ διὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ συστήματος (διὰ τὴν σύνδεσιν πολλῶν νημάτων ἀκριβῶς εἰς τὸ κέντρον τοῦτο) γίνεται τὸ πρῶτον καταληπτὴ ἐκ τοῦ ὅτι εἶνε δυνατὸν νὰ διακρίνωμεν πλείονας ἐννοίας τοῦ Ἐγὼ αἱ ὁποῖαι ὁμως ἀναφέρονται πάλιν πρὸς ἀλλήλας, διότι τελειωτικῶς πρόκειται πάντοτε περὶ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ Ἐγὼ τὸ ὁποῖον νοεῖται κατὰ διαφόρους τρόπους (οἶονεὶ ἀπὸ διαφόρων ἀπόψεων). Αἱ διάφοροι ἐννοιαὶ τοῦ Ἐγὼ ἀνήκουσιν εἰς διαφόρους κύκλους προβλημάτων καὶ συνεπῶς εἰς διάφορα τμήματα τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος· διὰ τοῦτο εἶνε δυνατὸν νὰ θεωρήσωμεν τὴν ἀνάπτυξιν τῆς κεντρικῆς ἰδέας τοῦ συστήματος ὡς δυνατὴν καὶ ἀπὸ τοῦ Ἐγὼ, οἶονεὶ τοῦ κέντρου ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκκινῶσι τὰ διάφορα συμπλεγμένα νήματα, κατ' οὐσίαν ὁμως ἔχομεν πάλιν ἓν καὶ μόνον Ἐγὼ

καὶ ἐπ' αὐτοῦ καθίσταται φανερά ἐπίσης ἡ ἐνοποίηση τοῦ συστήματος ὡς καὶ ἡ ἐπὶ ταυτὸ σύννοδος τῶν συμπεπλεγμένων νημάτων. Μόνον οὕτω εἶνε δυνατόν ἡ θεωρία αὕτη περὶ τοῦ ἐγὼ νὰ ἀποκτήσῃ, οἷονεὶ εἰς μικροτέραν κλίμακα, τὴν γενικὴν διαίρθρωσιν δυνάμει τῆς ὁποίας τὸ γενικὸν καὶ περιεκτικὸν φιλοσοφικὸν σύστημα παρουσιάζεται ὡς ἐνότης τῆς πληθύος ἢ ὡς τὰ πολλὰ ἐν τῇ ἐνότητι.

Ὁ συνδυασμὸς πλειότερων ἐννοιῶν τοῦ ἐγὼ βασίζεται, διὰ τὴν γερμανικὴν ἰδεοκρατίαν, αὐτόχρομα ἐπὶ τῆς ἀνάγκης συστηματοποίησης· ἡ δὲ ἀνάγκη αὕτη ὑφίσταται ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ ἰδεοκρατικὴ φιλοσοφία δὲν εἶνε μονομερῆς ὑποκειμενισμὸς. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ παραδοχὴ πλειόνων ἐννοιῶν τοῦ ἐγὼ ἔχει ἐνταῦθα ἀπολύτως θεμελιώδη σημασίαν· δὲν ἀποτελεῖ ἀπλοῦν τι δευτεροῦτον πορισμὰ τὸ ὁποῖον (ὡς παρὰ τοῖς πλείστοις τῶν νεωτέρων θεωρητικῶν) νὰ παρουσιάζεται ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ διαρκούσης ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς εἰδικῆς ἐρεύνης τὸ ὁποῖον ὅμως νὰ δύναται νὰ ἀφεθῇ ἐντελῶς κατὰ μέρος κατὰ τὴν συζήτησιν τῶν βασικῶν ἐρευνῶν ἐπὶ τῆς μεθόδου καὶ τοῦ συστήματος τῆς ὅλης φιλοσοφίας. Ὁμοῦ μετὰ τῆς θεμελιώδους σημασίας τῆς διδασκαλίας ταύτης θεμελιούται ταῦτοχρόνως καὶ ἡ τὸ σύνολον διήκουσα παιδαγωγικὴ σπουδαιότης τοῦ ὅλου φιλοσοφικοῦ συστήματος. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς εἰς τὴν γερμανικὴν ἰδεοκρατίαν δὲν παρουσιάζεται ἡ φιλοσοφία τῆς ἀγωγῆς ὡς ἀπλοῦν παράρτημα, ὡς ἡ ἀπλῆ ἐκ τῶν ὑστέρων ἐπερχομένη παιδαγωγικῶς χρησιμοποίησις πορισμάτων ἄλλοθεν ἀποκτηθέντων· ἀλλὰ διαπερᾶ ἐκ τῶν προτέρων, καὶ κατὰ τὰ θεμελιώδη αὐτῆς χαρακτηριστικά, τὴν διαμόρφωσιν τοῦ συνόλου τῶν φιλοσοφικῶν νοημάτων. Οὕτω μόνον ἀναγνωρίζεται τὸ πρῶτον ἡ ἰδέα τῆς ἀγωγῆς ὡς πράγματι θεμελιώδες πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας, ἐνῶ οἱ πλείστοι τῶν νεωτέρων θεωρητικῶν ἀναγνωρίζουσιν εἰς αὐτὴν ἐν τῇ συστηματικῇ τῶν κατατάξει τῆς φιλοσοφίας δευτερεύουσαν μόνον σημασίαν.

Τὴν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως φιλοσοφικῆς ἀγωγῆς γονιμότητα μιᾶς συνενώσεως πλειότερων ἐννοιῶν τοῦ ἐγὼ ἐλπίζω ὅτι κατώρθωσα νὰ καταδείξω εἰς τὸ πρῶτον μέρος τῆς παρούσης μελέτης, τοῦλάχιστον ἐπί τινων ἐπεξηγηματικῶν παραδειγμάτων. Ἡ μόρφωσις καὶ ἡ ἀγωγή προϋποθέτουσιν ὅτι εἶνε δυνατόν νὰ μεταβληθῶσι μέρη ἐνὰ τοῦ

ἐγὼ ὅπερ πρόκειται νὰ τύχη ἀγωγῆς καὶ μορφώσεως, ἐνῶ πάλιν ἄλλα μέρη μένουσιν ἀναλλοίωτα· ἤδη ἢ προϋπόθεσις αὕτη ἀπαιτεῖ τοῦλάχιστον δύο ἐννοίας τοῦ ἐγὼ ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν ἐν πρόκειται νὰ ἐκφράζη τὴν ἐπιδεικτικότητα ἐξελίξεως τὸ δὲ ἕτερον τὴν ταυτότητα τοῦ αἰτόμου. Λεπτομερέστερος ὅμως προσδιορισμὸς τῆς βαθυτέρας ἐννοίας πάσης ἀγωγῆς καὶ πάσης μορφώσεως εἶνε δυνατόν νὰ ἐπιτευχθῆ μόνον ἐκ τοῦ ἀκριβεστεροῦ καθορισμοῦ τῶν διαφόρων ἐννοιῶν τοῦ ἐγὼ καὶ πρὸ παντὸς ἐκ τοῦ εἴδους τῆς ἀναφορᾶς τῶν πρὸς ἀλλήλας. Τοῦτο ὅμως σημαίνει (κατὰ τὰ μέχρι τοῦδε ἐκτεθέντα εἰς τὸ δεύτερον μέρος τῆς παρούσης μελέτης), ὅτι ἡ συγκεκριμένη διατύπωσις τῆς φιλοσοφικῆς ἐννοίας τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς μορφώσεως ἢ πλήρωσις αὐτῆς μὲ θεωρητικὸν περιεχόμενον, εἶνε δυνατὴ μόνον ἐν τῷ πλαισίῳ ἐνὸς γενικοῦ συστήματος τῆς φιλοσοφίας, ὅτι οἶονεὶ μόνον ἐξ αὐτοῦ εἶνε δυνατόν νὰ ἀντλήσῃ τὴν τροφήν της. Προϋπόθεσις δὲ πάντων τούτων εἶνε νὰ καταλαμβάνῃ ἢ περὶ τοῦ ἐγὼ διδασκαλία τὴν κεντρικὴν θέσιν. Ταῦτα εἶνε δυνατόν νὰ θεωρήσωμεν τοῦλάχιστον ὡς χρήσιμον εἰς τὸ ἡμέτερον ἔργον ὑπόθεσιν, ὡς καθοδηγητικὴν ἀποψιν τῇ βοηθείᾳ τῆς ὁποίας θὰ ἐπιληφθῶμεν ἤδη τῆς ἐξετάσεως τῶν οὐσιαστικῶν παιδαγωγικῶν προβλημάτων τῆς γερμανικῆς ιδεοκρατίας. Ἴσως ὅμως νὰ δύνανται αἱ ἀκολουθοῦσαι ἔρευναι νὰ χρησιμεύσωσι καὶ εἰς ἄλλο τι πλὴν τῆς διευκρινίσεως μιᾶς ὠρισμένης φιλοσοφικοῖστορικῆς καταστάσεως πραγμάτων. Ἡ ἰδέα τῆς ἀγωγῆς ἴσως νὰ εἶνε τότε μόνον δυνατόν πραγματικῶς νὰ περιληφθῆ κατ' ἀρχὴν εἰς τὸ μέσον ἐνὸς συστήματος φιλοσοφίας, εἰάν ἀκολουθῆ τις τὸν ἐνταῦθα ἐκτεθέντα τρόπον ἐνεργείας, εἰάν ἐκκινῆ τις, ἐν τῷ πνεύματι τῆς γερμανικῆς ιδεοκρατίας, ἐκ ζητημάτων ἀρχῆς ἐξετάζων συνάμα ταῦτα ὡς ζήτημα συστηματοποιήσεως· θὰ εἶνε δὲ κέρδος μᾶλλον ἢ ζημία τὸ ὅτι ἡ φιλοσοφία τῆς ἀγωγῆς θὰ ἀποκαλυφθῆ τελειωτικῶς ὡς ἀποτελοῦσα οὐχὶ ἰδιαίτερον φιλοσοφικὸν μάθημα, ἀλλὰ γενικώτερον πεδίου προβλημάτων, τοῦ ὁποίου μετέχουσιν ὅπωςδήποτε ὅλα τὰ μέρη τοῦ συστήματος, εἰς τρόπον ὥστε νὰ εἶνε δυνατὴ ἢ ἐπεξεργασία του διὰ πολλῶν ἐννοιολογικῶν βοηθητικῶν μέσων (καὶ ἰδιαιτέρως τῇ βοηθείᾳ διαφόρων ἐννοιῶν τοῦ ἐγὼ).

Μίαν ακόμη δυσχέρειαν τῆς θεωρητικῆς ταύτης φιλοσοφίας τῆς ἀγωγῆς εἶνε ἀνάγκη νὰ θίξωμεν, ὅποτε ὅμως δυνατὸν νὰ εὔρωμεν συγχρόνως καὶ τὸ σημεῖον ἀφειρησίας τῆς ἐπακολουθούσης ἐρεῦνης. Ἐὰν ὑπάρχωσι περισσότεραι ἔννοιαι τοῦ ἐγώ, σημαίνει τοῦτο προφανῶς ὅτι οὐδεμία ἐξ αὐτῶν περιλαμβάνει καθ' ὅλοκληρίαν τὸ ἐγώ, καὶ ὅτι εἰς μίαν ἐκάστην ἐξ αὐτῶν θὰ εἶνε τὸ ἐγώ κατὶ περισσότερον ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τῆς ἐννοίας. Δὲν πρόκειται ἔνταῦθα νὰ ἐξετάσωμεν πρῶτον ἐὰν εἶνε κατ' ἀρχὴν ὑποστηρίξιμος ἡ γνώμη περὶ πλήρους καὶ τελείας ἐννοίας (π. χ. ἐν τῇ σημασίᾳ τῆς *notion complete* τοῦ Leibniz), ἢ μήπως στηρίζεται ἐπὶ μονομερῶν ὀρθολογικῶν προλήψεων. Πάντως εἶνε ἀνάγκη αὐτὸ τὸ ἐγώ ἐν τῇ ὑπάρξει του νὰ περιέχῃ προφανῶς κατὶ περισσότερον ἀπὸ ὅ,τι ὀρίζεται ὑπὸ τῆς ἐννοίας τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐγώ ὡς ἀντικειμένου καὶ τοῦ «νοητοῦ» (*transzendentale*) ἐγώ ὡς ὑποκειμένου. Τὸ περιπλέον τοῦτο θὰ πρέπει ἴσως τότε νὰ θεωρηθῇ γενικῶς ὡς τι ἐκτὸς τῆς ἐννοίας καὶ οὐδέποτε πλήρως νοούμενον, ὡς τι ἄλογον καὶ οὐδέποτε τελείως διὰ τῆς λογικῆς καταληπτόν. Οὕτω φαίνεται ὅτι εἰς ὅλα τὰ μέχρι τοῦδε λεχθέντα προὑποτίθεται σιωπηρῶς μία μεταφυσικὴ βάσις τῆς ὑπάρξεως, μία οὐσία τοῦ ἐγώ ἡ ὁποία καίτοι δὲν εἶνε ἐπιστητὴ εἶνε ὅμως ἀπαραίτητος ἀνάγκη νὰ νοηθῇ· καὶ (ὡς λέγει καὶ ὁ Hegel) ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ μεταφυσικὴ ἀποτελεῖ, καὶ ἐν τῇ θεωρίᾳ περὶ τοῦ ἐγώ, τὸ «ἄδυτον τῶν ἀδύτων» τῆς γερμανικῆς ιδεοκρατίας. Ἴσως μάλιστα νὰ μὴ εἶνε κατ' ἀρχὴν δυνατόν, ἐν φιλοσοφικὸν σύστημα, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐν καὶ τὸ αὐτὸ σύνολον προβλημάτων πρόκειται νὰ ἐξετασθῇ ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων καὶ τῇ βοηθείᾳ διαφόρων ἐνοιῶν, νὰ ἀποτελέσῃ κατ' ἄλλον τρόπον ἐνότητα εἰμὴ στηριζόμενον ἐπὶ μεταφυσικῆς βάσεως.

Διὰ τῶν ἀνωτέρω, τὰ ὁποῖα μόνον ὡς προσωρινὴν γνώμην διατυποῦμεν, ἐθίξαμεν ἐν ἐκ τῶν περιμαχῆτων ζητημάτων τῆς νεωτάτης φιλοσοφικῆς ιστοριογραφίας. Ὅτι ὁ Kant κατέρριψε ἐν ὀρισμένον εἶδος μεταφυσικῆς καὶ ἠξιώθη, οὐχὶ ἀδίκως, ὑπὸ τοῦ Moses Mendelssohn τοῦ ὀνόματος τοῦ «τὰ πάντα—κατασυντριβόντος» ἀναγνωρίζεται βεβαίως γενικῶς. Τὸ ζήτημα εἶνε μόνον τὶ ἐσκόπευεν οὕτως νὰ θέσῃ εἰς τὸν τρόπον τῶν καταστραφέντων καὶ πῶς ἐξηκολοίθησαν

οἱ διάδοχοί του τὸ ἔργον τῆς ἀνοικοδομήσεως. Ὅπως δὴποτε ὅμως καὶ αὐτὸ τὸ ἀμφισβητούμενον ζήτημα διηυκρινίσθη τὴν σήμερον τόσον πολὺ ὥστε νὰ μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ εἴπωμεν ὅτι: ἡ κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου τοῦ Kant ἀποτελεῖ ὄχι μόνον ἓν τέρμα, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ νέαν ἀπαρχὴν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς μεταφυσικῆς. Ἦδη ὁ Hegel διακρίνει αὐστηρῶς μετὰ τοῦ τρόπου τοῦ μεταφυσικῶς σκέπτεσθαι πρὸ τοῦ Kant ἀπὸ τὸν μετὰ τοῦτον· εἰς δὲ τὸ ἐν ἀρχῇ μνημονευθὲν χωρίον ὑποδεικνύει ὅτι ἡ νέα μεταφυσικὴ προετοιμάζεται κατ' οὐσίαν ἤδη ὑπὸ τῆς ἐσωτερικῆς διδασκαλίας τοῦ Kant, ὅτι εὐρίσκεται εἰς φαινομενικὴν μόνον ἀντίφασιν πρὸς τὴν «ἐξωτερικὴν αὐτοῦ διδασκαλίαν» τοῦτ. πρὸς ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἦσαν εἰς θέσιν νὰ κατανοήσωσιν οἱ λαϊκοὶ φιλόσοφοι ἐκ τῆς κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου καὶ νὰ θέσωσιν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἐπιπολαίας αὐτῶν διαφωτίσεως τῆς διανοίας.—Ἡ εἰς ταῦτα ἀνάφορὰ δύναται πρὸς τὸ παρὸν νὰ ἀρκέσῃ ὡς δικαιολογία διὰ τοὺς ἐν τῇ παρούσῃ ἐργασίᾳ χρησιμοποιουμένους ὄρους ἰδίᾳ διὰ τὴν διατήρησιν τῆς μεταφυσικῆς ἐννοίας μιᾶς ὑπερβατικῆς οὐσίας—τοῦ—ἐγὼ παρὰ τὴν ψυχολογικὴν ἐννοίαν τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐγὼ—ὡς—ἀντικειμένου, καὶ τῆς γνωσεολογικῆς ἐννοίας τοῦ «νοητοῦ» ἐγὼ—ὡς—ὑποκειμένου. Ἐν τοῖς μετέπειτα θὰ καταδειχθῇ ὅτι ἀκριβῶς μεταφυσικοὶ παράγοντες συνετέλεσαν οὐσιωδέστατα εἰς τὴν συγκεκριμένην πλήρωσιν τῆς ἐννοίας τῆς θεωρητικῆς σκέψεως περὶ ἀγωγῆς.

Πρὶν ἢ ἐξετάσωμεν λεπτομερέστερον τὴν κυρίως θεωρίαν τοῦ Kant περὶ τοῦ ἐγὼ καὶ περὶ τῆς τριπλῆς μορφῆς ἐφ' ἣν εἶνε δυνατόν νὰ νοήσωμεν αὐτό, θὰ ἦτο καλὸν νὰ δώσωμεν μίαν κάπως γενικωτέραν ἀποψιν ἐπὶ τοῦ συνόλου τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας. Κατόπιν τούτου θὰ τοποθετήσωμεν ἐν τῷ σχηματισθησομένῳ πλαίσίῳ τὴν θεωρίαν περὶ τοῦ ἐγὼ καὶ θὰ ἀναπτύξωμεν τὰ παιδαγωγικὰ αὐτῆς πορίσματα. Αἱ μετέπειτα μεταρρυθμίσεις τοῦ συστήματος, τῆς θεωρίας τοῦ ἐγὼ καὶ συνεπείᾳ τούτου καὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἀγωγῆς, ὡς ἐξετέλεσαν ταύτας οἱ διάδοχοι τοῦ Kant, εἶνε τότε δυνατόν νὰ συναχθῶσιν εὐκόλως ἢ μία ἐκ τῆς ἄλλης, χωρὶς νὰ ὑπάρξῃ

τέας φιλοσοφίας; Τὴν κριτικὴν ὡς ἀπλὴν «προπαίδευσιν», διακρίνει συνήθως ὁ Kant αὐστηρότατα ἀπὸ τὴν «μεταφυσικὴν» ὡς τοῦ κυρίως «συστήματος τοῦ καθαροῦ λόγου». καὶ ὁμως κατόπιν λέγει πάλιν (ἐν ἔτει 1781) ὅτι ἡ ὀνομασία «μεταφυσικὴ» θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀποδοθῆ καὶ εἰς «ὀλοκλήρον τὴν καθαρὰν φιλοσοφίαν συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς κριτικῆς». Τὸ ὅτι ἡ κριτικὴ συμπεριλαμβάνεται εἰς τὴν μεταφυσικὴν εἶνε δυνατόν νὰ κατανοηθῆ καλλίτερον διὰ τῆς ἐρμηνείας τοῦ τίτλου τῆς «κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου». Ὁ λόγος (ratio) εἶνε δυνατόν εὐκολώτερον νὰ ὀρισθῆ ἐκ τῆς λειτουργίας αὐτοῦ ἐν τῇ τυπικῇ λογικῇ: ἐκεῖ ἐμφανίζεται ὡς ἡ ἰκανότης τοῦ κρίνειν (facultas ratiocinandi). Ἀνάγκη ἄρα νὰ εἶνε ἐπίσης καὶ ἡ ἰκανότης πρὸς ἀνεύρεσιν καὶ κατ' ἀξίαν χρησιμοποίησιν τῶν πρώτων ἀρχῶν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων ἐκτελεῖται ἡ διαδικασία τῆς συλλογιστικῆς κρίσεως. Κατὰ τὸν Kant μάλιστα εἶνε κατ' ἀρχὴν ἡ ἰκανότης τοῦ ἀποφασίζεσθαι καὶ περὶ τῶν ἀρχῶν, περὶ ὄρων καὶ συνθηκῶν πάσης φύσεως, κατὰ συνέπειαν καὶ περὶ τῶν προϋποθέσεων παντὸς ἐπιστημονικῶς διανοεῖσθαι. Εἰς τὴν καθαρὰν ὁμως φιλοσοφίαν δὲν ἀσχολούμεθα μὲ οἰασδὴποτε ἀρχάς, ἀλλὰ μόνον, μὲ ἀρχάς a priori: αὗται δὲ καταλαμβάνουσι καὶ βασικῶς διάφορον θέσιν, διότι ὑφίστανται ἀνεξαρτήτως ὀλοκλήρου τῆς πείρας ἡμῶν: ἡ πείρα κανονίζεται ὑπ' αὐτῶν καὶ ὄχι αὗται ὑπὸ τῆς πείρας. Πᾶν τὸ ἀπλῶς ἐμπειρικὸν ἔχει ἀποκλειστικῶς ἰσχὺν ὡς περιεχόμενον τῆς πείρας: τοιοῦτον δὲ περιεχόμενον δίδεται ἡμῖν πάντοτε ἐκ τῶν ὑστέρων (a posteriori) οὐδέποτε δὲ δύναται νὰ προϋποτεθῆ «ἐκ τῶν προτέρων»: ὑπάρχει πάντοτε ὡς τι μεμονωμένον ἔδῳ ἢ ἐκεῖ, τῶρα ἢ πρότερον ἢ βραδύτερον, ποτὲ ὁμως δὲν εἶνε τι κατ' ἀνάγκην καὶ ἐξ ἀρχῆς ὑπάρχον, κἄτι βέβαιον καὶ ὡς γενικῶς ἰσχυρὸν θεωρούμενον. Διὰ τοῦτο καὶ αἱ πρῶται ἀρχαὶ εἶνε a priori προσιταὶ μόνον εἰς τὸν καθαρὸν λόγον (μόνον εἰς τὸν λόγον ἄνευ οἰασδὴποτε ἀναμίξεως τῆς πείρας), καὶ μόνον διὰ τινος μεθόδου ἀπομονώσεως εἶνε δυνατόν νὰ τὰς ἀνακαλύψωμεν. Τοιοῦτος τις χωρισμός, διαίρεσις καὶ ἀποχωρισμός, ἀποτελεῖ κατὰ ταῦτα τὴν μεθολογικὴν προϋπόθεσιν διὰ πᾶσαν ἐπακριβῆ ἐκτίμησιν τῆς φιλοσοφικῆς χρήσεως τοῦ λόγου: ἡ δὲ κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου φέρει τὸ ὄνομα «κριτικὴ» προφανῶς ἐν τῇ διττῇ σφ

μασία τῆς λέξεως «κρίνειν» (εἴτε ὡς ἀπομονούσης διακρίσεως εἴτε ὡς δικαιολογούσης ἢ καταδικαζούσης ἐκτιμήσεως). Λέγοντες δὲ ταῦτα ἐννοοῦμεν ὅτι ὁ καθαρὸς λόγος δὲν εἶνε μόνον ἢ ἱκανότης νὰ κρίνη κατὰ τοὺς κανόνας τῆς τυπικῆς λογικῆς, οὔτε μόνον ἢ ἱκανότης νὰ ἀποφασίζῃ περὶ πρώτων ἀρχῶν a priori, ἀλλὰ γενικῶς τὸ ὄργανον παντὸς τοῦ φιλοσοφεῖν· διότι εἰς τὴν φιλοσοφίαν δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐργάζεται μετὰ προϋποθέσεις ἄλλως πως βεβαιωθείσας, ἀλλ' εἶνε ἀνάγκη πάσας τὰς φιλοσοφικὰς προϋποθέσεις νὰ ἔχη βεβαιώσει αὐτὴ ἢ ἰδία καὶ νὰ διατηρῇ αὐτὰς διαρκῶς πρὸ ὀφθαλμῶν εἰς τὴν θέλησιν νὰ εἶνε πάντοτε βεβαία περὶ τῆς βασικῆς σημασίας τῆς ἰδίας αὐτῆς ἐνεργείας. Ἡ κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου δὲν παρέχει τὴν προπαρασκευαστικὴν τῆς ἐργασίας διὰ τὴν μεταφυσικὴν μόνον κατὰ τρόπον ὥστε τὸ οὕτω ἐπιτευχθέν νὰ δύναται νὰ παραμείνῃ κατόπιν ἀπλῶς ἔξω τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος, ἀλλ' εἶνε ἀνάγκη τὰ διὰ τῆς κριτικῆς ἐπιτευχθέντα συμπεράσματα νὰ συνοικοδομηθῶσιν ἐντὸς τοῦ οἰκοδομήματος τοῦ συστήματος· εἶνε ἀνάγκη νὰ ἀποτελέσωσι τοῦλάχιστον «μέρος» (ἔστω καὶ ἡμιτελὲς ἀκόμη μέρος) τῆς κυρίως φιλοσοφίας.

Ἐπεὶ τῆς κατατάξεως τῆς κριτικῆς ἐντὸς τοῦ πλήρους συστήματος μεταφυσικῆς δυνάμεθα νὰ ἀντλήσωμεν καὶ ἄλλα ἐπιχειρήματα ἐκ τῶν λειτουργιῶν τοῦ καθαροῦ λόγου αἱ ὁποῖαι δὲν ἐχαρακτηρίσθησαν τελείως εἰς τὰ μέχρι τοῦδε λεχθέντα. Ὁ λόγος δὲν ἔχει ἀνάγκην νὰ περιορισθῇ εἰς τὴν βεβαίωσιν ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς βασικῆς προϋποθέσεως, ἀλλὰ εἶνε εἰς θέσιν νὰ ἀναζητήσῃ διὰ μίαν ἐκάστην αἰτίαν ἄλλην πάλιν αἰτίαν ἢ αἰτίας· δύναται μάλιστα ἐν τέλει νὰ ἀναφερθῇ εἰς τι ἀνυπόθετον, εἰς ἰδέας. Περὶ τῆς χρήσεως ταύτης τοῦ λόγου πραγματεύεται ὁ Kant εἰς τὸ τελευταῖον κύριον μέρος τῆς κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου, εἰς τὴν «νοητὴν» (transzendentale) διαλεκτικὴν. Τὸ ἀποτέλεσμα ὅμως ταύτης εἶνε ὅτι δι' ἡμᾶς τὸ ἀνυπόθετον οὐδέποτε εἶνε δεδομένον, ἀλλὰ πάντοτε ζητούμενον· ἐνῶ ἐξ ἐναντίας τὰ οὐσιωδέστερα (τὰ ἠθικὰ) παραγγέλματα εἰς τὴν ζωὴν μας οὐδέποτε εἶνε ὑπὸ ὄρους τοιαῦτα ἀλλὰ πάντοτε ἀπόλυτα. Καὶ οὕτω ἀποδεικνύεται ὁ λόγος ὡς ἐνεργῶν ὄχι μόνον θεωρητικῶς ἀλλὰ καὶ πρακτικῶς· δὲν εἶνε μόνον τὸ ὄργανον πάσης θεωρητικῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως, ἀλλ' εἶνε ἐπίσης καὶ ἢ ἱκανότης πρὸς διαμόρ-

φωσιν ἠθικῆς ψυχικῆς διαθέσεως καὶ δυνάμεως χαρακτηῆρος. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ παύει πλέον ἢ χρῆσις τοῦ λόγου νὰ εἶνε ζήτημα ἀπλῆς θεωρίας, ἀλλὰ μεταβάλλεται εἰς «ἐπὶ τῆς κρίσεως στηριζομένην πίστιν». Διὰ τοῦτο λέγει ὁ Kant ὅτι ἡ κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου εἶνε ἀνάγκη νὰ ἄρῃ τὴν γνῶσιν διὰ νὰ ὑπάρξῃ θέσις διὰ τὴν πίστιν. Λέγοντες ἐν τῇ ἀλληλουχίᾳ ταύτῃ «γνῶσιν» ἐννοοῦμεν βεβαίως τὴν ἀδικαιολογήτως ὡς τοιαύτην χαρακτηριζομένην ὑπὸ τινων μεταφυσικῶν οἱ ὁποῖοι ἐσφαλμένως ἐθεώρουν τὸ ἀνυπόθετον ὡς δεδομένον ἀντὶ ὡς ζητούμενον, καὶ οἱ ὁποῖοι, συνεπείᾳ τούτου, ἐφρατάζοντο ὅτι τοῖς ἐπειρέετο νὰ δικαιολογήσωσι τοῦτο καὶ θεωρητικῶς Ἡ δὲ λέξις «πίστις», εἰς τὸ πολυμνημόνευτον ἐκεῖνο χωρίον σημαίνει ὄχι ἀπλῆν «γνώμην», ὄχι καμμίαν ἀπλῆν ὑποκειμενικὴν δοξασίαν, ἀλλ' ἀκριβῶς μίαν ἀπολύτως βεβαίαν πεποίθησιν τῆς ὁποίας ὁ βαθμὸς τῆς βεβαιότητος (εἰάν βεβαίως κατ' ἀρχὴν εἶνε δυνατόν νὰ συγκρίνωμεν κατὰ βαθμοὺς πράγματα τόσον βασικῶς διάφορα), θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὄχι ὡς μικρότερος, ἀλλ' ὡς μεγαλείτερος ἀπὸ τὴν πειστικὴν δύναμιν οἰασδήποτε ἐπιστημονικῆς ἀληθείας. Ἐκ τούτων ἐπονται δύο τινά: ἡ «κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου», ὡς καθαρῶς ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, δὲν εἶνε καθόλου ἔργον τῆς πρακτικῆς διαμορφώσεως τῆς ζωῆς· ὡς φιλοσοφικὴ θεωρία δὲν εἶνε «λαϊκὴ»· δὲν εἶνε δυνατόν νὰ τὴν «ἐκλαϊκεύσωμεν»· δὲν ἔχει ὅμως καὶ ἀνάγκην νὰ γίνῃ λαϊκὴ καθόσον ἕκαστος ἐνάρετος, ἕκαστος ἀμόρφωτος ἄνθρωπος (ἐφ' ὅσον δὲν ἔχει παραμορφωθῆ), γνωρίζει τὸ καθῆκον του, θὰ ἦτο δὲ λυπηρὸν εἰάν εἶχεν ἀνάγκην προηγουμένης φιλοσοφικῆς διδασκαλίας. Ὡς ἠθικὸν ὅν εἶνε αὐτόνομος καὶ πρέπει νὰ μείνῃ αὐτόνομος (ἀνεξάρτητος) ἔναντι οἰωνδήποτε φιλοσοφικῶν θεωρημάτων. Ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου θὰ ἐπανέλθωμεν λεπτομερέστερον ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς στάσεως τοῦ Kant εἰς τὰ προβλήματα τῆς (ἠθικῆς) ἀγωγῆς καὶ τῆς (κατὰ τὸ πλεῖστον πάντως θεωρητικῆς) μορφώσεως. Κατὰ δεύτερον ὅμως λόγον προκύπτει ἐκ τῆς θεωρίας τῆς πρακτικῆς καὶ ἐπὶ τῆς κρίσεως στηριζομένης πίστεως μία φαινομενικῶς παρὰ πολὺ μονομερῆς κατάταξις τῆς «κριτικῆς» εἰς τὸ σύστημα τῆς μεταφυσικῆς. Ὁ φαινομενικὸς οὗτος μονομερῆς χαρακτήρ ἀποτελεῖ ἐν ἑκ τῶν ἰσχυροτέρων ἀνησυχαστικῶν ἐλατηρίων τὰ ὁποῖα παρώτρυναν βραδύτερον εἰς τὴν

περαιτέρω διαμόρφωσιν τῆς ἰδεαλιστικῆς ἰδέας περὶ ἀγωγῆς.

Ὁ Kant διακρίνει εὐθύς ἐξ ἀρχῆς (1781) δύο εἴδη μεταφυσικῆς: Ἡ «μεταφυσικὴ τῆς φύσεως» πραγματεύεται περὶ τοῦ ὄντος». Ἡ «μεταφυσικὴ τῶν ἠθῶν» πραγματεύεται περὶ «τοῦ δέοντος γενέσθαι». Ἀπὸ ὠρισμένης ἀπόψεως (ἦτοι ἐφ' ὅσον κάμνει θέσιν διὰ τὴν πρακτικὴν ἐπὶ τῆς κρίσεως στηριζομένην πίστιν) εἶνε βεβαίως δυνατόν νὰ ἰσχύσῃ ἡ κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου ὡς προπαίδευσις καὶ διὰ τὰ δύο μέρη τῆς μεταφυσικῆς· ἡ ἰδία ὅμως δὲν δύναται μῦθα ταῦτα νὰ περιληφθῇ εἰ μὴ μόνον εἰς ἓν ἐξ αὐτῶν, τοῦτ' εἰς τὸ τῆς μεταφυσικῆς τῆς φύσεως. Οἱ λόγοι τούτου εἶνε ἀναμφίβολοι, ἀρκεῖ νὰ ἔχη τις πρὸ ὀφθαλμῶν τὰ πρὸ ὀλίγου λεχθέντα. Μόνον ἡ μεταφυσικὴ τῆς φύσεως εἶνε, ἀκριβῶς ὅπως καὶ ἡ κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου, ζήτημα ἀποκλειστικῶς θεωρητικῆς φύσεως. (Ὅτι ὑπάρχει εἶνε δεδομένον· δύναται καὶ πρέπει νὰ ἐρευνηθῇ καὶ νὰ θεμελιωθῇ ἐπιστημονικῶς· ὅτι δέον νὰ εἶνε, εἶνε ζητούμενον· δὲν ἀπευθύνεται ἄρα πρὸς τὴν θεωρητικὴν σκέψιν, ἀλλὰ πρὸς τὸν πρακτικῶς θέλοντα καὶ ἐνεργοῦντα ἄνθρωπον. Καίτοι εἶνε δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ θεωρία τοῦ ἀ-θεωρητικοῦ, καίτοι καὶ ἡ ἠθικὴ ζωὴ δύναται νὰ ἐξετασθῇ ἐπιστημονικῶς, πάντως εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας δὲν βασιζέται ἐξ ἀρχῆς ἡ ἐπιστημονικὴ μορφή τῆς ἐρεύνης ἐπὶ τῆς οὐσίας τῶν ἐρευνηθησομένων ζητημάτων. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Kant μόνον τὴν μεταφυσικὴν χαρακτηρίζει ὡς τὸ κυρίως «θεωρητικὸν μέρος» τοῦ συστήματος του, καὶ λέγει ὅτι δικαίως αὕτη «ἐξέλεξε ἰδιάζοντως δι' ἑαυτὴν» τὸ ὄνομα μεταφυσικῆ. ¹⁾)

¹⁾ Πρβλ. Τὸ παράρτημα εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τῆς λογικῆς τοῦ Kant. (ἐκδ. Jäsche. 1800). Ἐκεῖ ὁμιλεῖ ὁ Kant περὶ τῆς χρήσεως τὴν ὁποίαν κάμνει τῆς λέξεως «πρακτικός». Μίαν γνῶσιν τὴν ἀποκαλεῖ πρακτικὴν ἐν διττῇ σημασίᾳ: πρῶτον ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀπλῶς «θεωρητικὴν», δεύτερον ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν καθαρῶς θεωρητικὴν γνῶσιν. Ἐν τῇ πρώτῃ σημασίᾳ περιλαμβάνει καὶ αὕτη ἡ πρακτικὴ γνῶσις ἐπιταγὰς· καθορίζει μίαν δυνατὴν ἐλευθέραν ἐνέργειαν ἢ ὁποία πρέπει νὰ λάβῃ χώραν διὰ νὰ πραγματοποιηθῇ ὠρισμένος σκοπός. Ἐν τῇ δευτέρᾳ ἐννοίᾳ εἶνε δυνατόν αἱ πρακτικαὶ γνῶσεις νὰ εἶνε «καὶ θεωρητικαὶ ἐφ' ὅσον εἶνε δυνατόν νὰ ἀντλήσωμεν ἐξ αὐτῶν μόνον ἐπιταγὰς». «Εἶνε τότε πλέον...κατὰ τὸ περιεχόμενον των (δυνάμει) ἢ ἀντικειμενικῶς πρακτικαί». «Πρακτικὴ φιλοσοφία κατ' ἐξοχὴν» εἶνε ἡ φιλοσοφία